

ԳՐԻՄԻԹԵԼ

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

I

ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Իբրեւ պատմութեան ատաղձ կարելի է նկատել ժամանակակից ուեւէ դէպքի կամ դէմքի նկարագրութիւն կամ քրոնիկ՝ տրւած լինելով թէ ժամանակի ընթացքով կը փոխւին կեանքի պայմանները եւ ապագային մէջ ուեւէ նոյնիսկ աննշան մանրամասնութիւն կը ստանայ կարեւորութիւն :

Այս մտածումով նպատակ ունիմ փոքրիկ համարատուութիւն մը ընել զինադադարէն վերջ Կ. Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ դատական կազմակերպութեանց եւ անոնց յարակից պարագաներուն մասին :

Թրքական արդարութիւնը, գէթ երեւոյթապէս, ընդօրինակած էր եւրոպականին վրա : Բացի Քալաֆայից Օրինագիրքէն (Հուգուզը մէտէնիյէ), որուն յենարանն էր Մէնէլլէ, եւ կրօնական դատարաններէն (Շէրի), որոնք կըրողէին մանաւանդ ժառանգական խնդիրներով, միւս դատական հիմնարկութիւնները՝ քալաֆայից առեւտրական, ծովային, պատժական, հաշտարար ատեանները եւայլն՝ ձեւակերպւած էին արեւմտեան եւ մանաւանդ ֆրանսական օրինագիրքերու վրա :

Համաձայն հին պայմանագիրներու՝ (*capitulations*) իւրաքանչիւր հիւպատոսարան ունէր իրեն յատուկ դատական կազմակերպութիւնը, ուր կը դատէին իր հպատակները կամ քաղաքացիները : Երբ օտարական մը դատ բանար թրքահպատակի մը դէմ, կամ փոխադարձաբար, տեղական դատարանին մէջ, դատաւարութեան ընթացքին ներկայ կը գտնէր պատկանեալ դեսպանատունէն թարգման մը, որ շատ կարեւոր դեր կը կատարէր :

Իրերու այս դրութեան շնորհիւ, ուեւէ օտարական, (Թիւրքիայէն անջատւած պալքանեան պետութեանց հպատակներն ալ մէջն ըլլալով) օրինապէս կը գտնէր իր երկրին մէջ, եւ նոյնիսկ աւելի առանձնաշնորհում կը վայելէր :

Մեծ պատերազմի վախճանին, երբ Մարաշախտ ֆրանչէ Տ'էս-բէրէ մտաւ Կ. Պոլիս, Սուլթան Մէհմէտ Ֆաթիէն աւելի փառաւոր կերպով, բնականաբար, Դաշնակիցները իրենց յաղթական ձեռքը զրին ամէն մարզի վրա:

Վերոյիշեալ հին թրքական դատարաններու կազմը գրեթէ նոյնութեամբ պահւեցաւ, սակայն Դաշնակիցներու զօրաւոր եւ խիստ հակակշիռն ներքեւ: Հսկողութիւնը այնքան ծանր էր, որ թրքական Արդարութիւնը չունէր առնելու եւ աչք բանալու միջոց չունէր:

Թուրք դատաւորները, կամ վարչական պաշտօնեաները մնալով երկու սուրի մէջ, չէին գիտեր ինչպէս շարժիլ եւ ո՞ր որոշման մէջ հաստատուիլ:

Վարչական տեսակէտով՝ Կ. Պոլիս եւ արւարձանները բաժնւած էին ֆրանսական, անգլիական եւ իտալական զինւորական իշխանութեանց մէջ: Թէպէտեւ մարդերը զանազանւած էին, սակայն ամէն կողմ երեք պետութիւններն ալ ունէին ներկայացուցիչներ:

Երեքն ալ կազմած էին նմանապէս պատերազմական ստեաններ, որոնց բանտերուն մէջ կը գտնէին բազմաթիւ տեղացիներ եւ մանաւանդ թիւրքեր:

Ոստիկանական կազմակերպութեան կեդրոնն էր Բերա. Ոսկերերան եկեղեցիին մօտ խոշոր շէնք մը: Հոն կաշխատէին ֆրանսացի եւ անգլիացի կարեւոր պաշտօնատարներ, որոնց ամենէն ծանօթն էր հազարապետ Սթրաֆ:

Դաշնակից ոստիկանական ամբողջ կազմը՝ հրահանգ կը ստանար անգլիացի գնդապետ Մաքսվէլէն, որուն զրասենեակները զետեղւած էին ֆրիւկէր պանդոկին մէջ, Թէփէ-Պաշը պարտէզին մօտ:

Տարակոյս չկայ թէ Կ. Պոլսոյ այս բարդ կարգ ու սարքին մէջ ամենէն աւելի ոտնակոխուողը թիւրք տարրն էր, մանաւանդ սկզբնական շրջանին: Կարելի չէր տառացի կերպով դորձադրել ունէ օրէնք կամ կանոնադրութիւն: Վճիռ մը հաղիւ արձակւած թրքական դատարաններէն՝ վերստին խնդրոյ առարկայ կը դառնար:

Բարեկամ մը (Հ. Տ. Ն.) յանձնարարականով մը ինձ զրկած էր Գրիգոր Անգուլթը, զոր թրքական դատարանի վճռով իր բնակարանէն արտաքսած էին: Այնմիջապէս դիմեցի Բանկալթի-Համամ զետեղւած իտալական ոստիկանատունը, որուն հարիւրապետը ծանօթըս էր, եւ երկու քարապիմիէրէ Գրիգոր Անգուլթին դոյրերը վերստին փոխադրել տւին իրենց նախկին տեղը:

ՖԲԱՆՍԱՆ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲ

Այս հիմնարկութեան հաստատութիւնը կարելի է բացատրել այն միտքով, որ Համաձայնականները եւ մանաւանդ Ֆրանսան ուղեցին իրենց համակրութեան ապացոյցը տալ Հայոց: Ֆրանսա - Հայկական Ակումբը որ ղետեղւած էր Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան շէնքին մէջ, կը կազմէր բացառիկ իշխանութիւն մը, որ ոչ միայն կը պաշտպանէր հայկական, յունական եւ առհասարակ բոլոր ոչ-խալամ տարրերը, այլ մատ կը դնէր ամէն տեսակ գործերու մէջ:

Կազմակերպութեան նախագահը՝ Արամ պէյ Բէօջէ-Օղլու, ադնիւ անձ մը թէպէտ, բայց հեռու կարող եւ աշխատասէր ըլլալէ, այդ պատիւը ստացած էր ուղղակի իր հօրմէն ժառանգած պատկառելի հարստութեան եւ դեսպաններու հետ ունեցած անձնական յարաբերութեանց շնորհիւ: Նա աներձագն էր վերջերս վախճանած Յովհաննէս փաշա Գուլումճեանին եւ ունէր իր խորհրդականներն ու քարտուղարները:

Օրինակ մը տալու համար այս հաստատութեան վայելած լիազօրութեան՝ կը յիշեմ Ֆրանսացի սպայի մը (Պ. Թիպէր) խօսքը: Այս վերջինին հետ տեսակցութեանս միջոցին, գործի թը մասին, որուն մէջ բացայայտօրէն նա կուզէր նպաստաւորել մէկ կողմը, որուն դէմ Արամ պէյ արգելք դրած էր, կը հարցնէր ինձ. - «Ի սէր Աստուծոյ, ի՞նչ է այս Ֆրանսա - Հայկական կոչւած աստամնաւոր անիւը, որ ամէն մէկ բանի կը խառնուի»:

Բացատրեցի իրեն թէ այդ հաստատութիւնը մէկ փոքրիկ վարձքն է փոքրիկ Դաշնակիցներուն արժանիքին:

Սակայն, ափսո՛ս, հետզհետէ կը նւազէր Ֆրանսա - Հայկական Ակումբին վարկը: Թրքերը յաջողեցան հիմնել խառն դատարաններ, նման Եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունեցողներուն: Եւ երբ Իգմիրի պարտութեան (1922 սեպտեմբեր) լուրը հասաւ, թրքերը փակեցին խառն դատարանները եւ Արամ պէյի հիմնարկութիւնը դադրեցուց իր գործունէութիւնը: Օր մ'ալ երբ դեսպանատուն դացած էի, ա-կումբին նշանատախտակը տեսայ ղետեղւած ճեմիշին նրբանցքին մէջ: Ու մինչ կը խօսէի դեսպանատան աւագ պաշտօնատէրներէն պ. Լաֆօրքատի հետ, այս վերջինը դիտողութիւն կընէր թէ՛ «Մի՛ ըսէք Ֆրանսա-Հայկական Ակումբ, այլ պարզապէս՝ Հայկական»:

Պէտք է յիշել թէ սկիզբի շրջանին՝ Ֆրանսական դեսպանատան պաշտօնէութիւնը վերէն վար հայասէր դարձած էր. իսկ վերջին փուլին՝ սոյն զգացումը կիսով չափով նւազած էր արդէն:

Հարկ է աւելցնել թէ զազդիական դեսպանատան մէջ գտնւեցան

անձեր որոնք սկիզբէն մինչեւ վերջ պահեցին իրենց հայասիրական դիպացումները, ինչպէս պ. Սիլիէր, դեսպանատան իրաւագէտ — խորհրդականը (նախկին հիւպատոս Տրապիզոնի) եւ պ. Լըտու, աւագ թարգմանը:

Երբ քէմալականներ Կ. Պոլիս եկան՝ դիշեր մը դացին ձերբակալելի պ. Քէօզէ—Օղլուն, որ հազիւ կրցաւ ազատիլ եւ Իտալիա ապաստանիլ, շնորհիւ Փրանսական դեսպան Զօրավար Բէլէի անձնակազմին եւ կորովի միջամտութեան: Հետեւեալ օրն իսկ փախայ ես ալ դէպի Վառնա, եւ մեկնելէս մի քանի օր վերջ՝ թրքական գաղտնի ոստիկանութիւնը փնտռած էր զիս բազմաթիւ տեղեր: Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպանատան կիսապաշտօնական օրկան «Սթամպուլ»-ը սկիզբէն՝ խանդավառութեամբ կը հրատարակէր յօդածներս, ի վերջոյ դուռը փակեց իմ առջեւ:

II

ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Երբ 1918-ին վերջերը Կիլիկիան դրաււեցաւ անգլիական, Փրանսական եւ հայկական ուժերու կողմէ, բնականաբար նորեկները իրենց հսկողութեան ներքեւ առին ինչպէս գործունէութեան բոլոր միջոցները, նոյնպէս եւ դատական կազմակերպութիւնը: Թրքական օրէնքի եւ վարչութեան կազմը պահւեցաւ գրեթէ նոյնութեամբ՝ խիստ հակակշռի ներքեւ, ինչ որ կը նշանակէ՝ թէ նոյն կազմը գոյութիւն ունեցաւ միայն երեւոյթապէս, գէթ սկիզբի շրջանին:

Փրանսական վարչութեան կողմէ հաստատուեցաւ, բացի Պատերազմական Ատեաններէն, ուր կը դատէին միայն զինուորականներ, նաեւ ուրիշ ատեան մը, որ կը կոչէին Զինուորական Դատարան, եւ որ պաշտօն ունէր դատելու այն բոլոր խնդիրները, որոնք կը պատկանէին ոչ-զինուորականներուն, ու կապ ունէին ռազմական պաշտօնեաներու կամ իրադարձութիւններու հետ:

Իսկ երբ հարցը չուրջ կը դառնար ուղղակի զինուորական կարգ ու սարքի հետ առնչութիւն ունեցող գործառնութեան մը, կասկածելին կը դատուէր պատերազմական ատեանին առջեւ, այնպէս որ հոն բաւական մեծ թիւ կը կազմէին քաղաքացիներ: Սսեցի վաճառական մը (Կ. Դ.) հայթայթիչ զինուորական պիտոյից, իբրեւ զեղծարար բանտարկութեան դատապարտուեցաւ յիշեալ ատեանին կողմէ: Ըստ զինուորական օրինադիրքի տրամադրութեան, ռազմական ուժերուն պետը կարող է պատիժը մեղմացնել եւ ներում շնորհել որոշ պայմաններու մէջ: Հայ եկեղեցական իշխանութիւնը դիմում

կատարեց եպիսկոպոսի մը միջոցաւ (Հ. Կ.) եւ ղօրավար Տիւֆիօ քարեհանգեցաւ գործածել իր իրաւունքը :

Ատանայի մօտ Շէյխ - Մուրատը հայաբնակ գիւղին բնակիչներէն մէկը նամակ մը գրած էր՝ բուն կերպով բողոքելու համար՝ Քրանսական իշխանութեանց դէմ, առթիւ ծանրակշիռ դէպքի մը, որ պատահած էր յիշեալ գիւղին մէջ: Եւ որովհետեւ հայ թերթ մը հիւրընկալած էր սոյն բողոքագիրը, լրագրողը (Ս. Կ.) կանչեցաւ Զինուորական Դատարանին առջեւ, որուն նախագահն էր հազարապետ Ասլէր, այժմ գնդապետ ի Փարիզ: Տրւած ըլլալով այս վերջինին խիստ մարդու համբաւը, եւ գործին լրջութիւնը, վախ կար որ ամբաստանեալը կրէր ծանր դատապարտութիւն մը: Այս տողերը ստորագրողին պաշտպանողականին վրա, հայ լրագրողը օձիքը ազատեց փոքրիկ տուգանքով մը: (Տասն օսմ. ոսկի թղթադրամ):

Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պետ գնդապետ Էտուար Պրէմօնի (այժմ ղօրավար) թելադրութեամբ ձեռնարկեցինք Ատանայի մէջ հաստատել փաստաբաններու կաճառ մը, սակայն գործը անաւարտ մնաց՝ պարագաներու բերումով:

1919-ի առաջին ամիսներուն, ամէն անգամ որ այցելէի գնդապետ Պրէմօնին, կըսէր. «Կիլիկիոյ պետական պաշտօնէութիւնը պիտի փոխեմ: Մինչեւ վեց ամիս ոչ մէկ թիւրք պաշտօնատար պիտի ձգեմ», եւայլն: Իսկապէս ալ սկսած էր խոստումը գործադրել: Ինչպէս ուրիշ մարդերու մէջ, նոյնպէս դատական ճիւղին վրա կը հաշտէին հայեր, օրինակ Ա. Պ. պատժական դատարանի նախագահ, Գ. Ա. հաշտարար դատաւոր, եւայլն: Սակայն հետագայ դէպքերը, զժբախտաբար, թուլացումի եւ նոյնիսկ չկամութեան ենթարկեցին այս հայասիրական հոսանքը, եւ տրամադրութիւնները լարեցան հակառակ ուղղութեամբ:

«ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ» ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ֆրանսական իշխանութիւնները՝ Ատանայի մէջ հաստատեցին երկու խառն յանձնախումբեր, որոնք կը կոչւէին իրաւաբարութեան կամ հատուցումի մարմին *Commission d'arbitrage ou de restitution* եւ որոնց նպատակն էր գնահատել եւ վերադարձնել հայերէն յափշտակած կամ բռնադրաւած շարժուն կամ անշարժ ստացւածքը:

Այս յանձնախումբերը հազիւ մի քանի ամիս կրցան աշխատիլ եւ 1920-ին սկիզբները ասոնցմէ կարեւորագոյնը ջնջեցաւ, իսկ միւսին ձեռնհասութիւնը վերածւեցաւ 50 թրքական ոսկի թղթադրամի, ինչ որ հազիւ կը համապատասխանէր պարզ հաշտարար առ-

եանի մը կարողութեան: Մինչ հայոց դատերուն դումարները կը հասնէին կարեւոր թիւերու:

Վերադարձած կամ փոխարինւած հարստութիւնը հազիւ մէկ տասներորդը կը կազմէր յափշտակածին: Յիշեալ մարմիններուն ջնջումը կը կազմէր ուղղակի արդարութեանց մերժում: Այս մասին Աղգային Միութեան կողմէ տրւած յիշատակագիրը մնաց ապարդիւն:

Հայ մը որ բանտարկութեան դատապարտւած էր Մարգարէ Մուհամմէտին հայհոյած ըլլալու ամբաստանութեամբ, դիմեց վերաքննութեան: Վերաքննիչ Ատեանի (Իսթինաֆ) առջեւ զինք պաշտպանեցի եւ հազիւ կարելի եղաւ ստանալ պատիժի փոքրիկ մեղմացում մը: Ամբաստանեալը վճիռը մաքրեց մեկնելով դէպի Սիւրիա:

Քաղաքական միջնորդորդ արդէն ապականւած ու թունաւորւած էր: Քէմալական շարժումը կը ծաւալէր Արեւելքէն Արեւմուտք, եւ Արդարութեան լոյսերը տակաւ կը մարէին Միջաղգային Դիւանագիտութեան խոհանոցին մէջ: Հայոց բոլոր ղոհողութիւններն ու ջանքերն ապարդիւն մնացին եւ 1921 թ. սկիզբը պարպեցաւ Կիլիկիան:

Փարիզ.

